

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN
DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN UTRECHT EN OMSTREKEN

1 OCTOBER
1937

ONDER REDACTIE VAN:
G. A. EVERS

12^e JAARGANG
N° 10

UITGAVE DER VEREENIGING. SECRETARIAAT: VAN SPEIJKSTRAAT 20

MAASTRICHT OF UTRECHT ?

In de „*Nedermaas*”, 14de jaarg. no. 8 (April 1937), schrijft Ad. Welters over „De instorting van de Maasbrug door een dansprocessie”, en stelt daarbij de vraag: Maastricht of Utrecht?

Het is van algemeene bekendheid, dat feiten uit de geschiedenis door sommige schrijvers regelmatig te Utrecht worden voorgesteld, terwijl ze inderdaad te Maastricht hebben plaats gegrepen. Niet alleen kan dit gezegd worden van *oudere* schrijvers (cf. Ant. Matthaeus, de Nobilitate, Amsterdam en Leiden 1686, II, p. 161; Blondeel, Beschrijving der stad Utrecht, Utrecht 1757, blz. 60), maar ook latere *buitenlandsche* schrijvers verwarren dikwijls Maastricht (Trajectum ad Mosam) met Utrecht (Trajectum ad Rhenum), vooral wanneer de latijnsche tekst enkel „Trajectum” noemt. Zoo hebben J. Créteineau-Joly, en nà hem J. M. S. Daurignac (= madame Orliac) in blanke goede trouw het conspiratie-geval (1638) te Maastricht onder Utrecht geboekt. (Histoire de la compagnie de Jésus, Paris 1863, I, p. 299). Zoo ook wordt hier en daar het instorten der Maasbrug te Maastricht bij vergissing naar Utrecht overgebracht.

Het Brugongeluk staat afgebeeld in „Deutsches Leben der Vergangenheit” I, S. 340, met onderschrift: „Als zu *Utrecht* das hl. Sacrament zu einem Kranken getragen wurde, etc.”. De afbeelding aldaar is ontleend aan de „Welt Chronik” van Hartman Schedel, Neurenberg 1493. Dezelfde afbeelding staat ook in „het Gildeboek” III (1881), pl. V. De teekening is van Michael Wohlgemut, Duitsch graveur en schilder in Neurenberg (1434—1519).

Nu wil het geval, dat Ad. Welters ook behoort tot „sommige schrijvers”, die omgekeerd een Utrechtsch feit als te Maastricht plaats grijpend heeft voorgesteld. Hierop wordt gewezen door Prof. Dr. J. Gessler te Leuven, in het pas verschenen boek: De Vlaamsche Baardheilige Wilgefortis of Ontcommer (Den Haag 1937), blz. 43 v.v.:

Een Bibliografisch Raadsel.
Het Missaal van Maastricht?

In zijn baanbrekende monografie (De heilige Ontkommer of Wilgeforthis. 's Gravenhage 1884) vestigde Baron Sloet voor het eerst de aandacht op het Missale Trajectense completissimum, te Parijs in 1513 gedrukt, waarin het bijzonder officie der Heilige te lezen staat. Terecht teekent hij daarbij aan (blz. 20): „Deze bijzondere dienst getuigt van de vereering, waarin St. Ontkommer in het bisdom Utrecht stond”.

Bij Schnürer en Ritz (Sankt Kümmernis und Volto santo. Düsseldorf 1934) wordt de vergelijking betreffende die collecte nog uitgebreid (blz. 250): „Es ist dieselbe, die wir aus der Handschrift von *Oostbroek* veröffentlicht haben... und die in dem Kloster der armen Klarissen, genannt Coletinen, zu Brügge, wie in einem Missale von Maastricht aufgefunden wurde”.

Over de laatste der bij Schnürer en Ritz vermelde bronnen wordt door hen als eenig bewijsstuk een passus uit de studie van L. de Wolf in Biekorf (XXIV-1913) op foutieve wijze aangehaald. Ik herhaal dien tekst hier, zonder de fouten: „Hetzelfde gebed staat nog in een Missale, waarschijnlijk uit de XV^{de} eeuw, bewaard te Maastricht (zoo haal ik uit de papieren van E. H. Duclos)”. Het eenige bewijs voor het bestaan van een *Maas-trichter* missaal met het bijzonder officie onzer Heilige blijkt dus te zijn, in laatste instantie, een aantekening van wijlen Kanunnik Duclos, zonder de minste referentie. Hierbij dient dan nog opgemerkt, dat een missaal, te Maastricht bewaard, *nog niet per se* een „Missale van Maastricht” is. Zoo heeft b.v. het zoogenaamde „Maastrichter Paaschspel” niets met Maastricht uitstaande, en is zelfs geen Middelnederlandsch. Alvorens iets te besluiten betreffende de verspreiding van den eeredienst onzer Heilige in Zuidelijk Limburg, dient dus de oorsprong van het Missaal, te Maastricht bewaard, nauwkeurig onderzocht en bepaald te worden. Een eerste onderzoek leverde den verbluffenden uitslag, dat het bedoelde missaal te Maastricht totaal onbekend bleek, èn op het Rijksarchief, èn op het stedelijk archief. Ook de zorgvuldige opzoekingen op de rijke Stadsbibliotheek, voor mij door Dr. A. Kessen, archivaris en bibliothecaris, ondernomen, leverden geen uitslag. Hoe dan te verklaren, dat kapelaan Welters, in zijn reeds vermeld artikeltje over de H. Wilgefortis, naar aanleiding van het beeld van Horst, schrijft in 1931: „Zoo bevat een oud *Maastrichtsch* missaal (XV^{de} eeuw) een oratie ter eere van die Heilige”. Hierop gaf me Dr. A. Kessen bescheid als volgt: „Ik vermoed, dat deze uitspraak op een overschrijven van een ander artikel steunt, want schrijver zal allicht in dien tijd aan den toenmaligen archivaris-bibliothecaris gevraagd hebben, of dit in onze bibliotheek heeft berust. Het is dus waarschijnlijk, dat het door u bedoelde en in den Biekorf vermelde handschrift wederom lang Maastricht verlaten heeft, en het nooit in het

Rijksarchief of in onze instelling berust heeft". Uit deze mededeeling van Dr. A. Kessen mogen we besluiten, dat niemand ooit het zoogenaamd Maastrichtsche missaal met 't officie der H. Wilgefortis heeft gezien of gelezen; de bewering hieromtrent vanwege L. de Wolf èn Welters èn Schnürer berust dus uitsluitend op een losse aantekening van wijlen kanunnik Duclos, waarschijnlijk aan pater Cahier ontleend. Men mag zich dan ook afvragen, of hier geen misverstand in 't spel is geweest en of er, door de verkeerde toepassing van het *Trajectense* uit den titel van 't Utrechtsche missaal op het Limburgsche *Trajectum*, geen denkbeeldig missaal met Wilgefortisofficie te Maastricht werd ingesmokkeld?

A. E. R.

KONINGIN HORTENSE TE UTRECHT.

(Voortzetting en slot van bladz. 72).

Keetell gaf, misschien in zijn vreugde over de lang verbeide terugkeer der koningin, een andere en een meer fleurige beschrijving van haar komst en verblijf te Utrecht.

Daar hadden wij dan, schreef Keetell, „waarlijk het geluk van Haare Maj. de koningin binnen onze muuren te ontvangen. 's Avonds omtrent 7 uren kwam Haare Maj. aan het paleis aan met haar oudste zoontje den kroonprins en een groot gevolg van verscheide rijtuigen, wordende het jongste prinsje te zwak beschouwt om aan zo een verre reis bloot te stellen. Eensklaps ontstond er grote drukte en beweging in de stad, en voornamelijk omtrent het paleis; alschoon Haare Maj., van de rijs vermoeid zijnde, niet alleen een ieder audientie wijgerde, maar zelfs zig stil met twee staaldames in haar kamer bleef ophouden.

„Nu had het bataillon gardes alhier order gekregen om zig na Amsterdam te begeeven, uit hoofde dat aldaar een generale inspectie van alle gardes zoude plaats hebben; weshalven het zelve 15 April 's voormiddags ten 10 uren derwaarts opmarscheerde: maar de koning per expresse verwittigt zijnde van Haare Maj. arrivement alhier, wierd de inspectie afgecommandeert, en kreeg het bataillon, tot omtrent Maarssen gevordert zijnde, contraorder om weer herwaarts te rug te keeren; vermits Zijne Maj. van voornemen was om zig spoedig alhier bij zijne beminde ega te koomen vervoegen. Ten 1 uur kwamen de gardes weder binnen.

„En ten 2 uren gaf Haare Maj. publieke audientie aan collegien en corporatien, dog niet aan particuliere persoonen. Middelerwijl zagen wij al telkens rijtuigen van 's konings gevolg binnen koomen en 's avonds ten 7 uren een compagnie gardes curas-

siers. Het was juist dien dag palmzondag en zeer schoon weder; zodat bij dit alles nog gevoegt de drukte van de paardenmarkt, niemand zig konde herinneren, ooit zo een levendige palmzondag te hebben bijgewoont.

„'s Anderen daags 16 April kwamen nog twee comnagnien hussaren en één curassiers binnen, en vervolgens de gansche dag door rijtuigen met heeren en dames en bediendens, en wagens met pakgoederen, alle tot het hof behorende. Het was, of het gansche hof tot ons overkwam. 's Avonds ten 7 uren arriveerde de koning zelve met vijf rijtuigen, door hussaren geescorteert. Terstond wierden op de Domtoren en de publieke gebouwen de vlaggen uitgestoken. Verder gebeurde er niets.

„De volgende dag, 17 April, was er ten 11 uren publieke audientie bij den koning, dog ook maar alleen voor de geconstitueerde machten en eenige commissien van corporatien, en niet voor bijzondere personen.

„Ten een uur deden Hunne Maj. een toer na de lusthoven Beerschoten en Vollenhoven boven de Bilt, welke toen ter tijd door de dood van der zelve eigenaar, den heer de Smeth, voor eenieder te zien waren.

„De kroonprins diverteerde zig van tijd tot tijd met vier van de jongste pages onder anderen met een kiereboetje met een span van zes bokjes . . .

„18 April 's voormiddags ten 11 uren was er groote inspectie van alle de gardes op de plaats van het paleis [langs de Wittevrouwenstraat], eerst van de infanterie en daarna van de cavallery. De koning deed dezelve in persoon, terwijl de koningin zig voor één van de bovenvenster raamen vertoonde. Ten half één was er publieke audientie bij Hunne Maj. voor heeren en dames. Het getal van de dames was groot, waarover Haare Maj. zig zeer vereert betoonde. Dit was de eerste maal, dat de Utrechtsche dames door de koningin waren ontvangen . . .

„Den 19 April . . . Op deeze dag begon het paaschfeest met de witte Donderdag. Om in geen verveelend herhaal te vervallen, zeggen wij maar kortelings, dat de kerkdienst in de kapel, als ook die van 20 April, de goede Vrijdag, in alles die van de twee vorige jaaren gelijk waren. Op de witte Donderdag waren de koning, de koningin en de kroonprins tegenwoordig; maar op de goede Vrijdag de koning maar alleen met den kroonprins. De aanbidding van het kruis wierd gedaan eerst door den koning met den kroonprins aan de hand, vervolgens door de geestelijken van den altaar, toen door een staatsdame, daarna door vier kamerheeren, en eindelijk door eenige particulieren, als de heeren Heilman, Bosch, Mulder, enz.

„Na het eindigen van de kerkdienst deden Hunne Maj. een toertje na Zeyst, de koning met twee kamerheeren te paard en

de koningin in een koets met zes paarden. Ten 3 uuren kwamen Hunne Maj. weder binnen . . .

„Den 22 April viel de paaschdag in. De kerkdienst was gansch niet minder plechtig en statig als in de vorige jaaren. Zij wierd gedaan door den bisschop met acht priesters. Het musiek, dat door de Italiaansche operisten wierd uitgevoerd was overheerlijk schoon. De koning, koningin en kroonprins deden alle de kus van het evangelie en de eerbewijsing aan de reliquie. Het was reets half 2 geslagen, eer de kerkdienst geeindigt was. Na dezelve gaven Hunne Maj. weder audientie aan heeren en dames . . .

„Den 23 April, tweede paaschdag, wierd een bijzondere kerkdienst gehouden voor het hof, en onmiddelijk daarna de gewone kerkdienst, beyde zonder eenige plechtigheid. Op deeze dag wierden wij weder door het gansche hof verlaten. Na dat 's morgens vroeg alle de gardes cavallery vertrokken waren, nam de koningin 's middags ten 12 uuren de reis aan met de kroonprins en een gevolg van drie koetsen; en ten 2 uuren volgde de koning Haare Maj. op met vier koetsen, alle na Amsterdam. Men had wel gedacht, dat de komst van den hartog van Reggio het vertrek van Hunne Maj. zoude verhaast hebben, maar niet, dat dit vertrek voor eeuwig zoude geweest zijn. En nochtans is zulks niet dan maar al te waar gebleken.”

Niettegenstaande door uiterlijk vertoon getracht werd een anderen indruk naar buiten te wekken, moet Hortense's verblijf in Holland ondragelijk zijn geweest. De koning liet haar doen en laten in 't geheim nagaan en ze leek meer gevangene dan koningin. Persoonlijk contact was er niet en Louis had tevoren zelfs alle verbindingen tusschen zijne en hare vertrekken in het Utrechtsche paleis laten dicht metselen, zooals ook te Amsterdam was geschied. ⁵⁾

Spoedig wist Hortense wegens gezondheidsredenen toestemming te verkrijgen, om naar Het Loo te vertrekken en haar geslaagde vlucht vandaar, in 't laatst van Mei, bracht haar de verlangde uitkomst. Haar gevreesde verblijf in Holland heeft ze intusschen nog 27 jaar overleefd en juist een eeuw geleden (5 October 1837) stierf ze als balling te Arenenberg in Zwitserland. E.

5) Het hof van Holland, onder de regering van Lodewijk Bonaparte. Door een Auditeur [A. Garnier]. Amsterdam, 1823. Blz. 270—271.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

<p>Abraham Bloemaert. — Het museum van de Hermitage te Leningrad verwierf een 34-tal teekeningen</p>	<p>van Abraham Bloemaert, welke tevoren in kleinere Russische musea werden bewaard. Daardoor is de</p>
---	--

verzameling der Hermitage zoowel door het aantal en de verscheidenheid als door de stilistische en technische kwaliteiten der teekeningen gelijkwaardig geworden aan de voorname collectie, die de Albertina te Weenen van dezen Utrechtschen meester bezit. Aan deze tot nu toe niet gepubliceerde en dus zoo goed als niet bekende teekeningen wijdde T. Kamenskaja een uitvoerige en geïllustreerde beschrijving in de laatst verschenen aflevering van „*Oud-Holland*” (LIV-1937, blz. 145—163). Door analyseering van den stijl geeft de schr. een schets van B.'s ontwikkeling en karakteriseert hij hem als de eerste vertegenwoordiger van het Hollandsche realisme. Ook meent de schr., dat B.'s werkwijze van invloed op de Fransche meesters der 18de eeuw is geweest. Door het verband met andere teekeningen en schilderstukken na te gaan, kon de tijd van het ontstaan der teekeningen van de Hermitage vrijwel bepaald worden.

In dezelfde aflevering (blz. 177—178) bracht dr. A. Bredius onder de regelmatig door hem verzorgde rubriek „archiefsprokkelingen” nieuwe gegevens omtrent Abraham Bloemaert, die aan protocollen van Utrechtsche notarissen ontleend zijn. Ze hebben betrekking op zijne nalatenschap en verder op zijne leerlingen Augustus van Sonsbeek, Laurens van Nijendaell en Johan van de Sande.

E.

De predikant-dichter Jodocus van Lodensteyn. — Jodocus van Lodensteyn, geb. 1629, was van 1653 af tot aan zijn dood in 1677 toe predikant te Utrecht en bewoonde „Het Park” aan den Maliesingel. Aan die

buitenplaats heeft de later daar ter plaatse aangelegde Parkstraat haar naam ontleend, maar tot heden herinnert geen straatnaam in Utrecht (wel in Zuilen) aan Van L. zelf, die toch een moedig Nederlander en een gewaardeerd voorganger is geweest. In November 1673 werd hij door de aftrekkende Franschen als gijzelaar meegenomen en eerst in Februari van het volgende jaar keerde hij in Utrecht terug. Van L. was zoowel een gezocht prediker als een geliefd dichter en evenals zijn psalmberijming worden zijn verzen nog wel in streng-protestantsche kringen gelezen. Die verzen werden in 1676 onder den titel *Uytspanningen* verzameld uitgegeven en sedert meermalen herdrukt.

In 1659 dichtte hij den boetzang „den medicyn-meester duc d'Alba” op het refrein: Een andere duc d'Alve, / Duc d'Alve, duc d'Alve, / Moet u met sijner salve / Bestrijken, sal 't wel gaen. Ter verklaring van de herkomst van dit thema, verwees Van L. naar de Nederlandtsche historie van Joan van den Sande (eerste uitgave Leeuwarden, 1650), waarin een liedje van „ons patroon van Alven” aangehaald wordt, dat reeds in 1564 of 1565, dus vóór de komst van Alva in ons land werd gezongen. Ook Van L. meende daarin den hertog Van Alva te herkennen en vatte het op als een goddelijke profetie van zijn schrikbewind.

Dr. D. Th. Enklaar toont nu echter in een opstel over „het voorbeeld van Lodenstein's „medicyn-meester” in het *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* (LVI-1937, blz. 84—86) aan, dat het liedje niets met Alva te maken heeft

en dat Van L. en zijn zegslieden het niet begrepen hebben. Volgens dr. E. steunt het oorspronkelijk op een esbatement, waarmede de Bossche rederijkerskamer Moyses doorn op het Antwerpsche landjuweel van 1561 den eersten prijs behaalde. De hoofdpersoon in dat spel heet Patroon van den Alven, dat is van de zotten; hij verkoopt de zalf waardoor velen van hun kwalen onder de „mutse" (in het hoofd) heeten genezen te worden, maar waardoor ze in werkelijkheid even dwaas als de patroon worden. Het refrein van een door allen in dat spel gezongen lied luidt: Denckt, soo ghy syt ten halven, eest haest ghewonnen spel: / Ons patroon van de alven sal u met synder salven / Bstrycken alsoo wel.

E.

De organist-beijaardier Rutger ten Hengel. — In 1773 werd deze Bergen op Zoomsche „organist, klokckenist en orlogiestelder" benoemd tot organist aan de Domkerk te Utrecht. Vier jaar had ten Hengel het organist- en beijaardiersambt te Bergen op Zoom vervuld en o.a. een plan uitgewerkt voor een nieuw klokkenspel „benevens eene calculatie van kosten tot hetselve nodig". Daar de financiën van de stad Bergen op Zoom er te dien tijde slecht voorstonden moesten de gelden voor vernieuwing van den Bergschen beiaard „uyt eene vrijwillige gifte van de ingezetenen deser stad" bijeengebracht worden. De organist en ontwerper van het plan zou van het stedelijk bestuur opdracht krijgen om met een inteeckenlijst bij de burgerij rond te gaan en hij zou „voor desselfs moeijte niets pretendeeren". Het plan werd in den „Breedten Raad" afgewimpeld,

maar uit plan en voorstel blijkt intusschen wel, dat Rutger ten Hengel niet alleen een bekwaam man was, maar ook een die er niet tegen opzag „de payer de sa personne", wanneer het op een algemeen stadsbelang aankwam.

Ten Hengel was 17 Mei 1729 te Bergen op Zoom aangesteld. Zijn benoeming had onder zeer eigenaardige omstandigheden plaats. Het klokkespel der stad verkeerde in een „defectieven staat" tengevolge van een tragisch geval. Zijn voorganger had bij zijn aanstelling in 1716 een som van duizend gulden gegeven ten behoeve van het orgel. Deze organist was echter krankzinnig geworden en zijn functie werd waargenomen door zijn zuster. Niettegenstaande herhaalde reparaties was het orgel „door de onwetetheijt van die gene, die deselve jegenwoordig waarneemt" in zeer slechten toestand geraakt. Doordat de stad de duizend gulden aan den krankzinnig geworden organist moest restitueeren, bleef er haast geen geld over om een nieuwen functionaris behoorlijk te kunnen bezoldigen. De „ampten van organist, clockenist en klokkestelder" werden derhalve gecombineerd. Ten Hengel kreeg voor deze drievuldige betrekking vijf honderd guldens, „in deser voegen als vier hondert acht en twintigh guldens van de stadt en twee en seventigh guldens van 't geestelijk cantoor".

Uit deze gegevens, ontleend aan een bijdrage over „Klokken, beiaard en beiaardiers te Bergen op Zoom vóór 1747" van de hand van den Bergen-op-Zoomschen gemeente-archivaris, den heer C. J. F. Slootmans in „*Sinte Geertruyds-*

bronne" (XIV-1937, blz. 1—23) blijkt wel, dat de Utrechtsche Domkerk in 1733 een actief en bekwaam organist rijker werd. W. G. v. R.

Jiddische taalstrijd in Utrecht. — In „*Eigen volk*” (IX-1937, blz. 148—153) vertelde dr. Jac. Zwarts over „een taalstrijd om het jiddisch uit de vorige eeuw”, zooals die in 1836 en 1867 in de Utrechtsche gemeente van het Nederlandsch-Israëlitisch kerkgenootschap tot uitbarsting kwam. De hoogduitsche Joden, waaruit de Utrechtsche gemeente bestond, spraken onderling het jiddisch, de Europeesche ballingschaps-taal der oost- en noord-Europeesche joden. „Als hoofdbestanddeel bevat zij het middeleeuwsche Duitsch, dat de uitgedreven emigranten in Polen en omgeving hadden behouden, vermengd met vele Hebreëwsche en enkele Latijnsche woorden en verder alle variaties op de idiomen der diaspora. Zoo is het Nederlandsche jiddisch met talrijke Hollandismen doorspekt en bevat het vele uitdrukkingen, die aan Nederlandsche toestanden en historische personen ontleend zijn.” Sedert 1817 werden de notulen der Utrechtsche gemeente in het Nederlandsch geschreven, maar de voorgangers bleven in den kerkdienst nog in het jiddisch, dat voor 't meerendeel der gemeentelieden een gewijde taal was geworden en voor hun dus groote beking had, voorgaan. In 1836, bij het tweede eeuwfeest der Utrechtsche hogeschool, ontstond daarover de

eerste botsing, toen de „verlichten”, een groepje van meestal vermogende lieden, de emancipatie der Joden meende te moeten bevorderen door de groote meerderheid van „domme”, kleine lieden der gemeente als 't ware te dwingen de joodsche herdenking van het akademiefeest met Nederlandsche gebeden, preek en jubelzangen te vieren. Om de domme gemeente het wegblijven bij die gelegenheid gemakkelijk te maken en zoodoende mogelijke luidruchtige protesten te voorkomen, werd de herdenking niet op Sabbath gesteld, en wanneer ze wegbleef, zooals ook het geval bleek te worden, zouden de uitgenoodigde niet-joodsche autoriteiten niet door deze kleine lieden gehinderd worden. De viering vond op Zondag 12 Juni 1836 plaats, zooals de schr. verder uitvoerig vertelt.

In 1867, toen de predikatiën reeds sedert langen tijd in het Nederlandsch werden gehouden, maar het jiddisch toch nog clandestien bij sommige gelegenheden, vnl. bij begrafenissen, werd gesproken, kwam het voorstel ter tafel, om ook dit te verbieden. Bij de daarover gehouden stemming staakten de stemmen en was het voorstel derhalve door den kerkeraad verworpen. „Voor de laatste maal had het jiddisch echter in Utrecht gezegevierd, want acht jaar later... sedert de benoeming van Jacob Hoöfien als rabbijn, een der eerste discipelen van het Düner-seminarium te Amsterdam, bleef er nog slechts van het jiddisch hangen in de intimiteit van de binnenkamer.”

E.